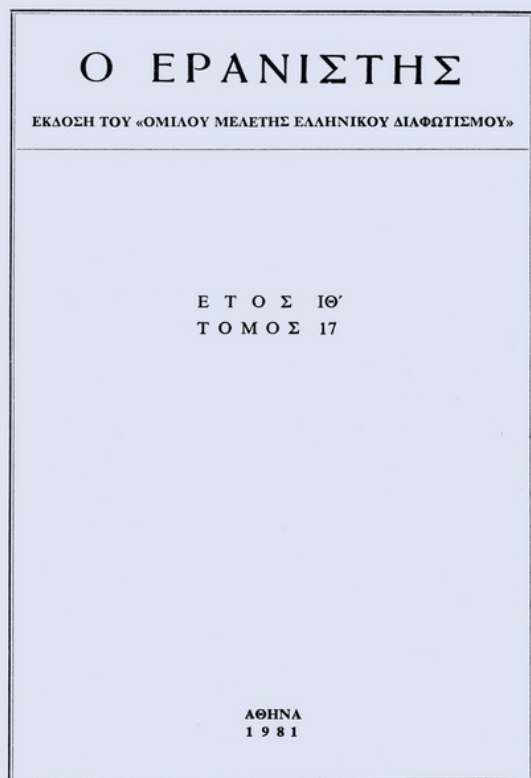

The Gleaner

Vol 17 (1981)

Ο αλφαριθμητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18ο αιώνα (1742-1784)

Ρόδη Σταμούλη

doi: [10.12681/er.305](https://doi.org/10.12681/er.305)

To cite this article:

Σταμούλη Ρ. (1981). Ο αλφαριθμητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18ο αιώνα (1742-1784). *The Gleaner*, 17, 86-99.
<https://doi.org/10.12681/er.305>

Ο ΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18^ο ΑΙΩΝΑ (1742-1784)

Για την έρευνα αυτή χρησιμοποιήθηκαν οι υπογραφές μιᾶς σειρᾶς 1571 συμβολαιογραφικῶν πράξεων ποὺ ἀνήκουν στὸ συμβολαιογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς Πρέβεζας καὶ καλύπτουν τὰ ἔτη 1742-1784¹. Ἀρχὴ τῆς περιόδου εἶναι ἡ χρονολογία τῆς πρώτης λειτουργίας συμβολαιογραφείου σ' αὐτὴ τὴ βενετοκρατούμενη κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα πόλη, ποὺ ὀργανώθηκε σὲ Κοινότητα στὰ 1741². Τὸ τέλος εἶναι μιὰ τυχαία χρονολογία.

Κατὰ τὸ διάστημα 1742-1784, ἡ συνέχεια τοῦ ἀρχείου διακόπτεται δύο φορές: ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1744 μέχρι τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1749 καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1768 μέχρι τὶς 2 Ἰουνίου 1775. Τὸ πρῶτο κενὸ ἀντανακλᾷ τὴν ἀπουσία συμβολαιογράφου στὴν πόλη ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γιωργάκη Γρούζου μέχρι τὸ διορισμὸ τοῦ διαδόχου τοῦ Σωτήρη Παπατριαντάφυλλου³. Ἡ δεύτερη διάσπαση ὀφείλεται στὴν ἀπώλεια ἢ τὴν καταστροφή μερικῶν κωδίκων ἢ τῶν τελευταίων σελίδων τοῦ πρώτου, ὑπ' ἀριθ. 95, κώδικα τοῦ ἀρχείου. Σποραδικές μαρτυρίες μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ συμβόλαια βεβαιώνουν, ἀναφερόμενες σὲ συμβολαιογράφους ποὺ οἱ κωδικές τους δὲν ἔχουν διασωθεῖ, ὅτι τὸ ἀρχεῖο δὲν εἶναι πλήρες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ διαχρονικὴ συνέχεια δὲν διασπᾶται, ἐπειδὴ τὰ ἄτομα αὐτὰ ἄσκη-

---

¹ Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ τμῆμα ἀνέκδοτης διδακτορικῆς διατριβῆς. Ὀφείλει πολλὰ στὶς ὑποδείξεις τοῦ κ. Σπ. Ἀσδραχᾶ.

1. Συνοπτικὸς κατάλογος τοῦ ἀρχείου δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη κ. Φιλάρετο Βιτάλη, «Τὸ ἀρχεῖον τὸ ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης εὐρισκόμενον», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. Ε', 1956, τεύχ. 51-53.

2. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἱδρυση τῆς Κοινότητος τῆς Πρέβεζας ἔγγραφα τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικὰ καὶ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέρτζιο, «Ἡπειρωτικὰ Σταχυολογήματα. Τὰ προνόμια τῆς Πρεβέζης ὑπὸ τὴν Ἑνετοκρατίαν», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. ΙΑ' 1962, σ. 521-527.

3. Στὸν κατάλογο τοῦ ἀρχιμανδρίτη Βιτάλη, *ὁ.π.*, ὁ κώδικας ὑπ' ἀριθ. 95 ἀποδίδεται στὸν συμβολαιογράφο Δημ. Λεκατζᾶ, ὡς χρονολογία δὲ τῆς τελευταίας πράξης τοῦ κώδικα ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1776.

σαν τὸ ἐπάγγελμα συγχρόνως μὲ ἄλλους ποὺ οἱ κώδικές τους ἔχουν διατηρηθεῖ⁴.

Ἀπὸ τίς ἔρευνες τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας σχετικά μὲ τὸν ἀλφαβητισμὸ προκύπτει μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι:

- 1) ἡ ὑπογραφή ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ ἐνδειξὴ ἀλφαβητισμοῦ⁵.

4. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἑξῆς:

—Στάθης Ἀδάμης. Ἡ σταδιοδρομία του ἀρχίζει μεταξὺ 1755 καὶ 1761, ἐνῶ ὁ θάνατός του τοποθετεῖται μεταξὺ 15 Μαρτίου 1774 καὶ 23 Ἰουλίου 1776. Οἱ πράξεις μὲ ἡμερομηνία 23 Ἰουλίου 1776 (κώδ. 101, συμβολαιογράφος Νικόλαος Ρέντζος), 10 Ἰουνίου 1767 (κώδ. 95, συμβολαιογράφος Σωτήρης Παπατριαντάφυλλος), 5 Σεπτεμβρίου 1782 (κώδ. 155, συμβολαιογράφος Δημήτριος Γκράβαρης) ἀναφέρονται σὲ συμβόλαια ποὺ συνήφθησαν στὰ ἄξια του στίς 21 Σεπτεμβρίου 1761, 15 Μαΐου 1764, 15 Μαρτίου 1774 ἀντίστοιχα. Ἡ πρώτη, ἔμμεση πάντα, ἀναφορὰ στὸ θάνατό του γίνεται στίς 23 Ἰουλίου 1776.

—Νικολέτος Γκιναβέλης. Ὁ Ν. Ρέντζος (κώδ. 102) ἀναφέρει ἕνα συμβόλαιό του μὲ ἡμερομηνία 12 Δεκεμβρίου 1782.

—Δημήτριος Λεκατζῆς. Στὴν πράξη μὲ ἡμερομηνία 8 Μαΐου 1783 (κώδ. 155, συμβολαιογράφος Δημ. Γκράβαρης) ἀναφέρεται ἕνα «πριβάτο» μὲ ἡμερομηνία 20 Ἰανουαρίου 1779 ποὺ ἀργότερα καταχωρήθηκε στὸ κατάστιχο ἐνὸς συμβολαιογράφου μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἡ ἡμερομηνία τῆς καταχώρησης ὅμως δὲν ἀναφέρεται. Πιὸ ἀόριστη ἀκόμη εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ συμβολαιογράφου Νικ. Ρέντζου (κώδ. 102, 22 Ἰουλίου 1783, σ. 543).

—Ἀναγνώστης Λεκατζῆς. Ὁ Ν. Ρέντζος (κώδ. 103, 13 Νοεμβρίου 1784, σ. 21-22) ἀναφέρεται σὲ ἕνα συμβόλαιό του μὲ ἡμερομηνία 18 Ὀκτωβρίου 1784.

—Βαλεντίνης. Ὁ Νικ. Ρέντζος (κώδ. 102, 9 Ὀκτωβρίου 1783) μαρτυρεῖ ἕνα συμβόλαιον τοῦ καταστήχου του μὲ ἡμερομηνία «πλησίον» 29 Ἰουνίου [1783].

5. Γιὰ τὴν Γαλλία τοῦ 19ου αἰῶνα αὐτὸ ἀποδείχθηκε μὲ τὸ πείραμα τῶν F. Furet καὶ J. Ojout, *Lire et Ecrire. L'alphabetisation des francais de Calvin à Jules Ferry*, Παρίσι, 1977, τ. I, σ. 20-24 [=F. Furet-W. Sachs, «La croissance de l'alphabetisation en France, XVIIIe siècle», *Annales E.S.C.* τ. 29, 1974, σ. 714-737 (715-721)]. Παρὰ τίς ἐπιφυλάξεις, ἔχει γενικευθεῖ ἡ χρὴση τῆς ὑπογραφῆς σὰν δείκτη πρωτοβάθμιου ἀλφαβητισμοῦ γιὰ τίς ἐποχὲς πρὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν οἱ ἀρχεῖς, κατὰ τίς ἐνέργειες ἀπογραφικοῦ χαρακτήρα (στρατολογίες, ἀναγραφές κλπ.), δὲν ἐνδιέφερονταν γιὰ τίς γραμματικὲς γνώσεις τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε νὰ μᾶς ἔχουν ἀφήσει ἐπίσημα στοιχεῖα σχετικά μὲ τὸ θέμα. Βλ. Emm. Le Roy Ladurie, *Les paysans du Languedoc*, Παρίσι, S.E.V.P.E.N., 1966. L. Stone, «Literacy and Education in England 1640-1900», *Past and Present*, 42, 1969, σ. 68-139. C. Cipolla, *Literacy and development in the West*, Λονδίνο, 1969. M. Sanderson, «Literacy and social mobility in the industrial revolution in England», *Past and Present*, 56, 1972, σ. 75-104. A. Wyczanski, «Alphabetisation et structure sociale en Pologne au XVIe siècle», *Annales*, 29, 1974, σ. 705-713. F. Furet - W. Sachs, ὁ.π. K. Lockridge, *Literacy in colonial New England: an inquiry into the social context of literacy in the Modern West*, Νέα Ὑόρκη, 1974. B. Bouvier, «Ἀγνώ-

2) ο βαθμός αλφαριθμητισμού εξαρτάται από την κοινωνικοεπαγγελματική αλλά και την περιουσιακή διαστρωμάτωση της εξεταζόμενης ομάδας⁶.

3) ο αλφαριθμητισμός δεν συνδέεται υποχρεωτικά με την ύπαρξη σχολείου⁷.

Σχετικά με τα παραπάνω παρατηρούμε ότι:

—Πηγή των περισσότερων έρευνητών που ασχολήθηκαν με τον αλφαριθμητισμό υπήρξαν οι υπογραφές στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου που φυλάσσονται στα ένορικά αρχεία. Η πηγή αυτή μπορεί εύλογα να θεωρηθεί ότι αφορά, αν όχι το σύνολο, σχεδόν, του υπό εξέταση πληθυσμού, τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος του. Αντίθετα, οι συμβολαιογραφικές πράξεις, που αποτελούν τη δική μας πηγή, δεν αφορούν παρά ένα τμήμα μόνο του πληθυσμού. Θα πρέπει επομένως να εξετασθεί ποιο ποσοστό του πραγματικού πληθυσμού της πόλης αντιπροσωπεύει το δείγμα μας.

—Τα συμβολαιογραφικά αρχεία αντανακλούν τη δραστηριότητα των κοινωνικά και οικονομικά πιο εύνοημένων στρωμάτων του πληθυσμού. Ακριβώς αυτές οι κατηγορίες όμως θεωρείται ότι χρειάζονται περισσότερο —και διαθέτουν σε μεγαλύτερο βαθμό— το εφόδιο της ανάγνωσης και γραφής. Επομένως το ποσοστό αλφαριθμητισμού που θα προκύψει από την επεξεργασία του υλικού αποκτά σημασία, αν προηγουμένως έχει έρευνηθεί ή κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του δείγματος και ο βαθμός αλφαριθμητισμού κάθε μιᾶς από τις κατηγορίες που το αποτελούν.

στο αυτόγραφο του Κάβου», *Μνημόσυον Σοφίας Ἀρτωνιάδου*, Βενετία 1974, σ. 371-372. R. Chartier - M. M. Compère - D. Julia, *L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*, Παρίσι, S.E.D.E.S., 1976, σ. 87-109. F. Furet - J. Ojout, «Trois siècles de métissage culturel», *Annales*, 32, 1977, σ. 488-502. K. Lockridge, «L'alphabetisation en Amérique, 1650-1800», *Annales*, 32, 1977, σ. 503-518. Στο π. *Quaderni Storici*, 13, 1978, άρ. 38, δημοσιεύονται περιλήψεις των ανακοινώσεων του σεμιναρίου της Perugia (Μάρτιος 1977) με θέμα *Alfabetismo e Cultura scritta nella storia della società Italiana*.

6. Βλ. F. Furet - J. Ozouf, *δ.π.*, τ. I, σ. 176 κ.έ., 351. Cipolla, *δ.π.*, σ. 18, 42, 43. Stone, *δ.π.* σ. 69-73, 74-76. Wyczanski, *δ.π.*, σ. 705. Πβ. την έμφαντική διατύπωση του πατριάρχη Καλλίνικου, που έπισημαίνει ο Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες στην Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, Α', Ἀθήνα 1973, σ. 33: «όλα δέν εἶναι διὰ δλους» (ο πατριάρχης Καλλίνικος και ἡ Σύνοδος στον ἡγεμόνα της Οὐγγροβλαχίας Κωνστ. Μπασαράμπα, 28 Νοεμβρίου 1700).

7. «Ἀλφαριθμητισμός δὲ σημαίνει σχολεῖο και ἡ ἱστορία του σχολείου δὲν ἀρκεῖ για νὰ ἐξαντλήσει τὴν ἱστορία του αλφαριθμητισμοῦ» βλ. F. Furet - J. Ojout, *δ.π.*, σ. 11, κεφ. 6 και σ. 81, 349-351, 209-210.

Θά πρέπει επίσης να παραλληλισθεῖ ἡ σύνθεση αὐτῇ μὲ τὴ διαστρωμάτωση τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πρέβεζας, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ ἄλλες πηγές.

—Σχετικὰ μὲ τὸ τρίτο στοιχεῖο, διευκρινίζουμε ὅτι ἡ μελέτη μας ἀφορᾷ ἕναν πληθυσμὸ ποὺ στερεῖται σχολεῖο. Τὸ πρῶτο σχολεῖο τῆς Πρέβεζας ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ στὰ 1779⁸. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν μέχρι τὸ Νοέμβριο τοῦ 1780 τὸ σχολεῖο αὐτὸ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ⁹. Ὅπως δὴ ποτε, μέχρι τὰ 1784, ὁπότε λήγει ἡ περίοδος ποὺ ἐξετάζουμε, τὸ περιθώριο εἶναι πολὺ μικρὸ, ὥστε νὰ ἔχουν προλάβει οἱ μαθητὲς τοῦ σχολεῖο νὰ ἐπηρεάσουν τὸ ποσοστὸ ἀλφαριθμητισμοῦ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς ὑπογραφὰς τῶν συμβολαρίων. Τρεῖς τυχαῖες φράσεις σὲ διαθῆκες ἐπιβεβαιώνουν αὐτὰ ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές: κληρικοὶ διδάσκουν στὰ παιδιὰ ἀνάγνωση καὶ γραφὴ σὲ ἰδιαιτέρα μαθήματα¹⁰. Παρὰ

8. Ἐπιστολὴ Κοσμᾶ πρὸς Πρεβεζάνους, Ἀπρίλιος 1779, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 492-493. Βλ. καὶ Κ. Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Κρατικὸν Ἀρχεῖον», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 15, 1940, σ. 5-7 (: ἀναφορὰ Δημ. Μαμωνᾶ πρὸς τὸν Ἑκτακτο Προβλεπτῇ τῆς Ἀγίας Μαύρας, 26 Ἀπριλίου 1779· ἀναφορὰ τοῦ Ἑκτ. Προβλεπτῇ Ἀγίας Μαύρας πρὸς τὸν Γενικὸ Προβλεπτῇ τῆς Θάλασσας, 2 καὶ 7 Μαΐου 1779). Πβ. Ἡλίας Βασιλῆς, «Ὁ πᾶτερ Κοσμᾶς στὴν Πρέβεζα (1758 καὶ 1779) καὶ ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστιά*, τ. ε', 1957, σ. 227-228. Σπ. Ἀσδραχάς, «Ἡ Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία τοῦ Μεσαιῶνος τοῦ Χριστοφόρου Κοντοῦ (1839-1869)», *Ὁ Ἑρμηνεύτης*, τ. Α', 1963, σ. 44, σημ. Βλ. καὶ τὴν περίεργη, ἂν ὄχι λαθασμένη, πληροφορίαν τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ, *Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ*, Ἀθήνα 1895, σ. 109. Τὸ σχολεῖο τῆς Πρέβεζας ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Τρ. Ε. Εὐαγγελίδη, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1936, σ. 170-171.

9. Διαθήκη Χρίστου Νταμάτη, κώδ. 102, 14 Νοεμβρίου 1780, σ. 205: «ὅταν τὸ αὐτὸ σχολεῖο στερεωθεῖ». Τὸ «στερεώνομαι» μπορεῖ νὰ ἔννοεῖ ἢ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνέγερσης τοῦ διδασκῆριου ἢ τὴν ἐναρξὴ λειτουργίας τοῦ σχολεῖο.

10. Διαθήκη Μάρως, χήρας Θ. Νταλαπήρα, κώδ. 95, 30 Δεκεμβρίου 1759: «ἔχω ἕνα ζωνάρι κρεμεζί, τὸ ὁποῖο τὸ ἀφήνω τοῦ παπα-Θωδωρῆ Καναλιώτη νὰ μοῦ μάθει τὸ παιδί μου γράμματα. Καὶ ἂν δὲν τοῦ τὸ δώσουν τὸ ζωνάρι, νὰ τοῦ δώσουν τζεκίνα δύο, ὥσάν τὸ μάθει γράμματα».

Διαθήκη παπα-Μακάριου Βοντιτζιάνου, ἰδιωτικὴ, μὲ ἡμερομηνία 4 Νοεμβρίου 1750, καταχωρεῖται στίς 3 Ὀκτωβρίου 1758 στὸν κώδ. 95: «... ὁ Δημήτρης Μπαρμπέρης μοῦ χρεωστεῖ ἀπὸ μαθήματα τοῦ παιδιοῦ του, ὅπου τῷμαθα τὸ Ψαλτήρι καὶ τὸν Κανόνα, ριάλι ἕνα καὶ τᾶλλα τὰφήνει ὅποιος παπὰς τὸ μάθει».

Διαθήκη καλόγριας Δωροθέας μὲ ἡμερομηνία 7 Νοεμβρίου 1742 στὸν κώδ. 95: «Ἐχω ἕνα τέκνο ὀνόματι Δῆμο καὶ εἶναι σήμερον χρόνοι ἐπτὰ ὅπου τὸ ἐπαράδωσα τοῦ πανοσιώτατου καὶ πνευματικοῦ Παρθένιου Κυριακόπουλου καὶ τὸ ἔκαμε διὰ τέκνον του θετὸν καὶ τὸ ἔμαθε γράμματα» ... «μόνον νὰ ἔχει ὅλην τὴν ἔργοναι ὁ ἄνωθεν διδάσκαλός του καὶ πνευματικός» ...

τὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν γιὰ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε καὶ τὴν πιθανότητα τῆς κατ' οἶκον διδασκαλίας ἀπὸ λαϊκοὺς δασκάλους, κατ' ἀναλογία μὲ ἄλλες περιοχές, ἢ τῆς ἀλληλοδιδασκαλίας¹¹.

Τὸ συγκεκριμένο ὕλικό παρουσιάζει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά:

1) Οἱ ὑπογραφές προέρχονται ἀπὸ ἄτομα ποὺ γράφουν μὲ σιγουριά ἀλλὰ, γιὰ τὰ σημερινὰ κριτήρια, καὶ μὲ σχετικὴ ἀδεξιότητα. Σὲ ἀμελητέα ἀναλογία ὑπάρχουν ὑποπτες καὶ δυσανάγνωστες ὑπογραφές ἢ καλλιγραφημένες, ἄνετες καὶ ὀρθογραφημένες¹².

2) Οἱ ἀναλφάβητοι δὲ σχεδιάζουν σταυρὸ ἢ ἄλλα σημάδια ἀλλὰ ζητοῦν ἀπὸ κάποιο τρίτο νὰ ὑπογράψει στὴ θέση τους. Αὐτὸ δηλώνεται πάντα¹³.

3) Τὰ μέλη τοῦ δείγματος ὑπογράφονται κατὰ κανόνα μὲ ὄνομα καὶ ἐπώνυμο, ποὺ, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση, ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὰ τυπικὰ «βεβαιώνω», «βεβαιώνω ὡς ἄνωθεν» ἢ «μάρτυρας παρών», «μαρτυρῶ», «ἔτυχα στὸ παρὸν καὶ μαρτυρῶ» ἢ «βεβαιώνω δι' ὄνομα τοῦ Χ μὴν ἤξεροντας νὰ γράψω ὡς λέγει». Οἱ ὑπογραφές ἀνήκουν ἐπομένως σὲ συμβαλλομένους, σὲ μάρτυρες καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ὑπογράφουν στὴ θέση τῶν ἀγράμματων συμβαλλομένων. Προφανῶς, ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς τὲς ιδιότητες δὲν ἀποκλείει τὴν ἄλλη.

4) Ὑπάρχουν μεμονωμένες περιπτώσεις ἀμφίβολου ἀλφαριθμητισμοῦ ἢ ἡμιαλφαριθμητισμοῦ: ἄτομα ποὺ σὲ κάποια στιγμή ὑπογράφουν δηλώνουν ἀργότερα ὅτι δὲ γνωρίζουν γράψιμο¹⁴.

11. Γιὰ τὸ πρῶτο, βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, ὁ.π., τ. Α', σ. 192. Γιὰ τὸ δεύτερο, ἀν καὶ γιὰ μερικές δεκαετίες ἀργότερα (1829), πβ. Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, ἐκδ. Σπ. Ἀσδραχῆ, Ἀθήνα 1957, σ. 11: «... (ἔξερα ὀλίγον γράψιμον, ὅτι δὲν εἶχα πάγει εἰς δάσκαλο ἀπὸ τὰ αἶτια ὅπου θὰ ξηγηθῶ, μὴν ἔχοντας τοὺς τρόπους) περικαλοῦσα τὸν ἕνα φίλον καὶ τὸν ἄλλον καὶ μὲ ἐμαθὼν κάτι περισσότερο ἐδῶ εἰς τὸ Ἄργος ὅπου κάθομαι ἄνεργος. Ἀφοῦ λοιπὸν καταγίνηκα ἕνα δυὸ μῆνες νὰ μάθω ἐτοῦτα τὰ γράμματα ὅπου βλέπετε...».

12. Θυμίζουμε ὅτι ἐξετάζουμε τὸν πρωτοβάθμιο ἀλφαριθμητισμό. Γιὰ τὴ σημασία τῶν ὀρθογραφικῶν λαθῶν, βλ. Φ. Ἡλιού, «Τὰ τραβήγματα τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰῶνα», *Ἑλληνικά*, τ. 28, 1975, σ. 113.

13. Ὑπάρχει ἕνα μόνο παράδειγμα ἀναλφάβητου ποὺ σημειώνει σταυρὸ, κώδ. 95, 21 Ἀπριλίου 1758. Βλ. καὶ τὸ σταυρὸ, ποὺ εἶναι σχεδιασμένος μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τοῦ Χρίστου Ἀγόρη, ποὺ ὑπογράφει γιὰ τὸν ἀναλφάβητο Ἀναστ. Σκέφερη στὲς 21 Ἰουνίου 1784, σελ. 698 τοῦ κώδ. 102, καὶ τοῦ καπετάνιου Ἀθ. Κατζάμπα στὲς 26 Νοεμβρίου 1782, φ. 27 τοῦ κώδ. 155. Βλ. ὑπογραφή τοῦ Ἰδίου, 5 Νοεμβρίου 1784, σ. 20, κώδ. 103.

14. Πρόκειται γιὰ τὲς ἀκόλουθες περιπτώσεις: Οὐδωρῆς τῆς Φέγγως, λεγ.

5) Ἡ ὀνομασία (ὄνομα, ἐπώνυμο, πατρωνυμικό, παρατσούκλι) δὲν εἶναι σταθερή. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι ὁ κανόνας.

6) Παρατηροῦνται ἐπανεμφανίσεις τῶν ἰδίων ἀτόμων.

7) Ὑπάρχει ἐντονη παρουσία ξένων, ποὺ εἴτε συνάπτουν στὴν Πρέβεζα κάποιο συμβόλαιο στὸ «κάγκιλο» τοῦ νοτάριου εἴτε καὶ ἄλλοῦ κάποιο «πριβάτο», ποὺ κατόπιν «ρεγκιστράρεται στὰ ἄτι τοῦ πούμπλικου νοτάριου» τῆς Πρέβεζας.

8) Ὁ συμβολαιογράφος δὲ δηλώνει κατ' ἀνάγκη τὰ στοιχεῖα τῶν πελατῶν του οὔτε τῶν μνητῶν (ὄνομα γονέων, διεύθυνση, προέλευση, ἡλικία, ἐπάγγελμα, οἰκογενειακὴ κατάσταση).

9) Μέχρι τὰ 1766 ὅλοι οἱ ἐτήσιοι ἀριθμοὶ εἶναι μικροί. Κατόπιν αὐξάνονται κατὰ ρυθμὸ ἀλματώδη.

10) Παρατηρήθηκε ὅτι, ἄσχετα μὲ τὸ ἂν πρόκειται γιὰ ἐγγραμμάτους ἢ ὄχι, τὰ συμβαλλόμενα μέρη δὲν ὑποχρεώνονται πάντα ἐξίσου νὰ ὑπογράψουν. Ἐτσι ὑπάρχουν συμβαλλόμενοι ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ὑπὸ μελέτη δεῖγμα, ὅπως ὑπάρχουν καὶ μάρτυρες ποὺ δὲν ἐμφανίζονται ποτὲ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ συμβαλλομένου.

Σχηματίζονται δύο σύνολα: α) τῶν συμβαλλομένων καὶ β) ἐκείνων ποὺ τὰ ὀνόματά τους συναντιοῦνται στὶς ὑπογραφές καὶ ποὺ πρόκειται γιὰ ὑπογράφοντες ἢ γιὰ ἀναλαβήτους, συμβαλλομένους ἢ μάρτυρες. Τὰ δύο

Ροῖδης, κάτοικος Βόνιτζας. Ἀναλφάβητος στίς 3 Σεπτεμβρίου 1759, ὑπογράφει ὡς μάρτυς στίς 4 Ἰουνίου 1756, κώδ. 95.—Κώστας Κεραμιδᾶς. Ὑπογράφει στίς 5 Ἀπριλίου 1776, κώδ. 42.—Αναλφάβητος στίς 14 Ἀπριλίου 1778, κώδ. 101.—Ἀνδρέας τοῦ Βασίλη Κραβαριώτη, δουλευτής. Ὑπογράφει στίς 25 Ὀκτωβρίου 1775, κώδ. 101.—Αναλφάβητος στίς 24 Ἀπριλίου 1783, κώδ. 102.—Μίχος Τρούφας Ἀλέξαντρος. Δὲν ξέρεي νὰ γράφει στίς 4 Ἀπριλίου 1775, κώδ. 101. Δὲν βλέπει νὰ γράφει στίς 21 Ἰουλίου 1781, κώδ. 102.—Ὑπογράφει ὅμως ὡς μάρτυς στίς 21 Δεκεμβρίου 1757, στίς 2 Φεβρουαρίου 1759 καὶ στίς 7 Ἰουλίου 1764, κώδ. 95.—Μαστρο-Διαμαντῆς Κώστας. Ὑπογράφει στίς 30 Ἰανουαρίου 1783 καὶ στίς 31 Ἰανουαρίου 1783.—Αναλφάβητος στίς 24 Ἰουλίου 1783, κώδ. 155.—Νικολᾶς Μαλαντρή. Ὑπογράφει στίς 23 Δεκεμβρίου 1782.—Αναλφάβητος στίς 20 Ὀκτωβρίου 1783 καὶ στίς 23 Ὀκτωβρίου 1783, κώδ. 102.—Κώστας Πετανίτης. Ὑπογράφει στίς 23 Αὐγούστου 1781.—Αναλφάβητος στίς 16 Σεπτεμβρίου 1780, κώδ. 102.—Ὁ Πέτρος Ξενοῦλης, «τζίτζικνίνος» καὶ «ἄρχοντας τούτης τῆς κομμουνιᾶς», φέρεται ὡς ἀναλφάβητος στίς 16 Μαΐου 1780, κώδ. 42, φ. 58 καὶ στίς 26 Ἰουλίου 1781, κώδ. 102, σ. 323. Πβ.: «Manno Custea pregato da Pietro Xenaki attual sindaco sottoscrive per suo nome non sapendo bene scrivere come dice» (Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βενετίας, Lettere di Rettori ai Capi del Consiglio dei X, φ. 295, 4 Ἰανουαρίου 1781, ἐπιστολὴ μεταφρασμένη καὶ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέρτζιο, «Ἀρτα-Πρέβεζα», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 11 [1936], σ. 289-290).

δείγματα ταυτίζονται εν μέρει, έχουν την ίδια εξέλιξη και την ίδια σύνθεση.

Τò συγκεκριμένο ύλικό οδηγεί στη διαμόρφωση τών ζητουμένων και στην επιλογή τής μεθόδου εργασίας. 'Επιβάλλει συγκεκριμένα:

1) Τή συλλογή πληροφοριών για κάθε άτομο μέσα από τò σύνολο τών συμβολαίων —και ιδίως από τις διαθήκες και τὰ προικοσύμφωνα, όπου, κυρίως, αναφέρονται και άλλα ονόματα εκτός από τών άμεσα ενδιαφερομένων —και όχι αποκλειστικά από τὰ συμβόλαια στα όποια τὰ άτομα αυτά παρουσιάζονται με την ιδιότητα του συμβαλλομένου ή του μάρτυρα. Για προφανείς τεχνικούς λόγους ή δουλειά αυτή δεν μπορούσε να γίνει ταυτόχρονα με την αποδελτίωση τών υπογραφών αλλά σε δεύτερη φάση. Για κάθε πρόσωπο διατηρείται ένα ατομικό δελτίο με τò όνομά του και ή τελική κατάταξή του, κοινωνικοεπαγγελματική και γεωγραφική, γίνεται μετά από τή συνγωγή όλων τών στοιχείων, στο τέλος. 'Ετσι άλλωστε διαλευκάνονται και περιπτώσεις αμφίβολης ταύτισης.

2) Τήν εξέταση και τών μερικότερων ποσοστών αλφαριθμητισμού: α) του αλφαριθμητισμού τών συμβαλλομένων, επειδή γι' αυτούς ή γνώση ανάγνωσης και γραφής δεν αποτελεί απαραίτητο προσόν, όπως για τούς μάρτυρες, ώστε να παραμορφώνει τήν εικόνα, αλλά ένδεχόμενο. Στην κατηγορία τών συμβαλλομένων συγκαταλέγχαν και άτομα που ή παρουσία τους στο συμβολαιογραφείο είναι, ακριβώς, ανεξάρτητη από τις γραμματικές τους γνώσεις, π.χ. οί «πραχτικοί τιμητάδες». β) του αλφαριθμητισμού τών ξένων και τών μετοίκων και του άν και πόσο τò μεικτό ποσοστό ή τò ποσοστό τών δηλωμένων ή, λόγω έλλειψης σχετικής μαρτυρίας, θεωρημένων ως Πρεβεζάνων επηρεάζεται απ' αυτόν.

3) 'Η περίοδος 1742-1784 διαιρέθηκε σε πενταετίες, για να φανεύ άν τὰ ποσοστά αλφαριθμητισμού ακολουθούν κάποια εξέλιξη. Τò διάστημα τών πέντε έτών είναι αρκετά σύντομο, ώστε να μην καλύπτονται οί μικρές τάσεις, άλλ' αρκετά μεγάλο, ώστε να παρακάμπτονται οί ένοχλητικές ετήσιες λεπτομέρειες. Τὰ στοιχεία τών δύο πρώτων έτών (1742-1744) παρουσιάζονται ένδεικτικά.

α) Κάθε πενταετία αποτελεί αυτότελή μονάδα και τò δείγμα της υφίσταται ανεξάρτητη έπεξεργασία.

β) Σε κάθε πενταετία έπισημαίνονται τὰ πρωτοεμφανιζόμενα μέλη και έλέγχεται ό αλφαριθμητισμός τους καθώς και ό αλφαριθμητισμός τών ήδη γνωστών μελών.

γ) 'Ελέγχεται ή συχνότητα εμφάνισης τών συμβαλλομένων, ως συμβαλλομένων, σε σχέση με τήν κοινωνικοεπαγγελματική τους κατά-

σταση. Διακρίνουμε χαμηλές, μέσες και ανώτερες συχνότητες με αντίστοιχες εμφανίσεις 1-2, 3-5, 6 και πάνω ανά πενταετία.

δ) 'Η συνολική εικόνα της εποχής (1742-1784) βασίζεται στους μέσους όρους που προκύπτουν από τους πραγματικούς αριθμούς των πενταετιών.

Ταυτότητα του δείγματος και συνολική άποψη του φαινομένου (μέσοι όροι)

Οι αριθμοί που ακολουθούν άφορουν μόνο τον ανδρικό πληθυσμό, διότι οι αναλογίες των αναλόγητων γυναικών προς τις υπογραφόμενες (325/1 για όλη την περίοδο 1742-1784) δεν είναι εκμεταλλεύσιμες. Και έτσι αποδεικνύεται βέβαια ο αποκλεισμός των γυναικών όλων των κοινωνικών στρωμάτων από το άχρηστο γι' αυτές (προσόν) και το επικίνδυνο μέσο επικοινωνίας της γραφής. Είναι ένδεικτικό ότι η υπογραφή που διαθέτουμε ανήκει στην Elisabetha, θυγατέρα του «τενέντε κολονέλ και ιντζενιέρ» Santo Semitecolo. Υπογράφει άνετα στα ιταλικά στη θέση της αναλόγητης μητέρας της, χήρας *sigra* Μαρίας, θυγατέρας του ποτέ Δημητράκη 'Αβάσταγου, κατοίκου 'Αγίας Μαύρας¹⁵.

Το δείγμα περιλαμβάνει κατά μέσον όρο 325 (324,63) άνδρες ανά πενταετία. 'Απ' αυτούς οι 191 (190,16) είναι συμβαλλόμενοι. Το συνολικό ποσοστό του αλφαριθμητισμού ανέρχεται σε 78,95%. Οι συμβαλλόμενοι υπογράφουν σε ποσοστό 64,61%. Τα επανεμφανιζόμενα μέλη του δείγματος υπογράφουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τα άτομα που εμφανίζονται για πρώτη φορά. 'Ο μέσος ρυθμός ανανέωσης των μελών του δείγματος φθάνει τα 69,09%. 'Επειδή οι ξένοι είναι σχεδόν όλοι συμβαλλόμενοι, στο συνολικό δείγμα (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες) φαίνονται να υπογράφουν σε μικρότερο βαθμό απ' ό,τι οι Πρεβεζάνοι. Στο δείγμα των συμβαλλομένων όμως, είναι φανερό ότι οι ξένοι, που υπογράφουν κατά 64,97%, δεν επηρεάζουν το μεικτό ποσοστό αλφαριθμητισμού (64,61%). Μεταξύ των ξένων που είναι εγκατεστημένοι στην Πρέβεζα ή διαφορά

15. Κώδ. 95, 9 Μαρτίου 1763 και 8 Αυγούστου 1766. Για το ίδιο θέμα βλ. Κ. Μαχαιρίδης, *Η Λευκάς επί 'Ενετοκρατίας (1684-1797)*, 'Αθήνα 1951, σ. 205, σημ. 2. Πβ. την αυτοβιογραφία της 'Ελισσάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου. Έκδοση 'Ελισσαβέτιου Μαρτινέγκου, *Η μήτηρ μου*, 'Αθήνα, 1881 (έκδ. Κ. Πορφύρη, 'Αθήνα, Διγενής, 1956)· για τη Ζάκυνθο της ίδιας περίπου εποχής, βλ. και την άποψη του Ξερόπουλου, «Ρηγγίνα Λέζα», [= *Απαντα* (έκδ. Μπίρη), τ. 10, σ. 22]. Για την 'Αρτα, στις άρχες της δεκαετίας του 1810, βλ. Μακρυγιάννη, *ό.π.*, σ. 19: «... τὰ ψώνια τοῦ σπιτιοῦ σου», τοῦ Θανάση Λιδωρίκη (Σκαρλάτου), «νὰ βαστάῃ ἡ γυναίκα σου τὰ χρήματα καὶ τὸν λογαριασμόν, ξέρεῖ γράμματα».

ανάμεσα στους υπογράφοντες και τους αναλφαβήτους μειώνεται: συναντούμε 58,40 % υπογράφοντες στο συνολικό δείγμα (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες) και 51,76 % μεταξύ των συμβαλλομένων.

Ο συνολικός μεικτός βαθμός αλφαριθμητισμού άφορᾷ μιὰ ομάδα που ἀποτελεῖται κατὰ:

—35,47 % (115,16 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ άτομα που οἱ ἐπαγγελματικές τους δραστηριότητες εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπισημανθοῦν μέσα ἀπὸ τὰ συμβόλαια. Ἡ ομάδα αὐτὴ υπογράφει σὲ ποσοστὸ 69,17 % κατὰ μέσον ὄρο.

—19,30 % (62,66 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ άτομα που υπογράφουν σὲ ποσοστὸ 98,93 % καὶ ποὺ τὰ συναντοῦμε μόνο σὰν μάρτυρες.

Παρατηροῦμε ὅτι τὸ 52,77 % τοῦ συνολικοῦ δείγματος ἀποτελεῖται ἀπὸ άτομα μὲ ἄγνωστη κοινωνικοεπαγγελματικὴ κατάσταση.

—11,19 % (36,33 άτομα) ἀπὸ κληρικούς. Ὑπογράφουν ὅλοι. Συναντήσαμε μόνον ἓναν ἀναλφάβητο μοναχό.

—7,54 % (24,5 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ προεστούς. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 89,11 %.

—5,54 % (18 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ ναυτικούς. Ὑπογράφουν κατὰ 64,81 %. Ἰδιο περίπου ποσοστὸ παρατηρεῖται σὲ πραγματικές ομάδες 51 καὶ 11 ναυτικῶν. Σὲ ἄλλη στιγμὴ μιὰ ομάδα 37 ἀτόμων σημειώνει 59,45 %.

—4,51 % (14,66 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ πραγματευτές. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 82,95 %. Πραγματικές ομάδες 33, 26 καὶ 17 ἀτόμων υπογράφουν ἀντίστοιχα κατὰ 75,75 %, 88,46 % καὶ 82,35 %.

—4,25 % (13,83 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ μαστόρους. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 38,55 %. Πραγματικές ομάδες 41 καὶ 22 ἀτόμων υπογράφουν κατὰ 34,10 % καὶ 13,63 % ἀντίστοιχα.

—3,74 % (12,16 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ «δουλευτάδες» —καλλιεργητὲς ἢ ἄλλους ἀγρολῆπτες μὲ ποσοστὸ αλφαριθμητισμοῦ 47,94 %. Παρατηροῦμε ποσοστὰ 46,42 % καὶ 45,83 % σὲ ἀντίστοιχες πραγματικές ομάδες 28 καὶ 24 ἀτόμων.

—3,18 % (10,33 άτομα κατὰ μέσον ὄρο) ἀπὸ ἐργαστηριαρῆδες. Ὑπογράφουν σὲ ποσοστὸ 83,87 %. Παρατηρεῖται βαθμὸς αλφαριθμητισμοῦ 82,35 % καὶ 80,95 % σὲ πραγματικές ομάδες 34 καὶ 21 ἀτόμων ἀντίστοιχα.

Ὑπὸ μορφὴ ἰχνῶν συναντᾶμε μέσα στὸ δείγμα στρατιῶτες (0,35 % κατὰ μέσον ὄρο), τεχνίτες καὶ ἐπαγγελματίες (2,36 %), που υπογράφουν σχεδὸν ὅλοι τους, καὶ ψαράδες (1,02 %), στοὺς ὁποίους ἡ ὑπεροχὴ αὐτῶν

που υπογράφουν απέναντι στους αναλφάβητους δεν είναι πολύ σαφής: 54,99 % (1,83/3,33). Οί ελάχιστοι που συναντήσαμε αποκλειστικά με την ιδιότητα του ένοικιαστή προσόδων (1,79 %) υπογράφουν σχεδόν όλοι.

Σχετικά με τὰ παραπάνω, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα σαφὲς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὰ ἐπαγγέλματα ἀλλὰ ἔντονη παραπληρωματικότητα. Ὅμως, στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ ἀνάγκη γιὰ σχηματοποίηση ἐπέβαλε μιὰ ἱεράρχηση στὰ κριτήρια. Ἐτσι, οἱ ἀκόλουθες ιδιότητες ἢ ἐπαγγέλματα θεωρήθηκαν προσδιοριστικῆς σημασίας γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν μελῶν τοῦ δείγματος καὶ μάλιστα γιὰ ὅλη τὴν περίοδο 1742-1784: 1) κληρικός, 2) πρὸυχονταξ ἢ ἀνώτερος ἀξιωματικός, 3) συμβολαιογράφος, γιατρός· ὑποδηματοποιός, μυλωνάς, ράφτης, κεραμοποιοί· ὕλοτόμος, κτίστης, ξυλουργός, «κουβαλιστής»· στρατιώτης ἢ κατώτερος ἀξιωματικός, ἀκόμη κι ἂν αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα δὲ συναντιοῦνται στὸ δείγμα παρὰ ὑπὸ μορφὴ ἰχῶν, 4) πραγματευτής, ναυτικός, ψαράς, ἐργαστηριάχης, 5) ἀγρολήπτης ἢ καλλιεργητής, ἐνοικιαστὴς προσόδων. Λαμβανομένου ὑπόψη τοῦ ἀτυμβίβαστου ὀρισμένων ἀσχολιῶν καὶ ἐπαγγελμάτων, π.χ. τῆς συμμετοχῆς στὸ Γενικό Συμβούλιο καὶ τῆς ἄσκησης κάποιας ἀβάρβαρης τέχνης», κάθε μιὰ ἀπὸ τίς προηγούμενες ομάδες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι περιλαμβάνει ἄτομα ποὺ ἀσκοῦν παράλληλα κάποιο ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ δηλώνονται ἀπὸ ὅλες τίς κατηγορίες ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν. Ἀντίθετα, σὲ καμιὰ ομάδα δὲν περιλαμβάνονται ἄτομα ποὺ νᾶχουν παράλληλα ἀσχολίες ποὺ δηλώνονται ἀπὸ κάποια προηγούμενῃ της κατηγορία. Ἐτσι, μετὰξὺ τῶν κληρικῶν π.χ. εἶναι δυνατόν νὰ συμπεριλαμβάνονται καὶ κληρικοὶ ποὺ σὲ κάποια στιγμή ἀναλαμβάνουν κάποιο κοινοτικὸ ἀξίωμα, ἐνοικιάζουν προσόδους κλπ. Στὴν κατηγορία τῶν πρὸυχόντων ὅμως δὲν ὑπάρχουν κληρικοὶ ἐνῶ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ναυτικοί, πραγματευτές, ἐνοικιαστὲς προσόδων κλπ. Στὴν κατηγορία τῶν πραγματευτῶν, πάλι, δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ κληρικοὶ ἢ πρὸυχοντες, ἔχουν ὅμως συμπεριληφθεῖ οἱ ναυτικοὶ ποὺ παρουνιάζουν παράλληλα καὶ ἐμπορικὲς δραστηριότητες.

Ὁ χαμηλὸς βαθμὸς ἀλφαριθμητισμοῦ τῶν ξένων ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένοι στὴν Πρέβεζα ὀφείλεται στὴ σύνθεση τῆς ομάδας αὐτῆς, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ ἀναλφάβητους, στὴν πλειοψηφία τους, μαστόρους καὶ ἀπὸ ναυτικούς, ποὺ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν πλειοψηφία τους ποὺ υπογράφει καὶ τὴν ἀναλφάβητη μειοψηφία τους δὲν εἶναι σημαντικὴ. Ἀπεναντίας μειοψηφοῦν οἱ πραγματευτὲς καὶ οἱ ἐργαστηριάχδες, πού, αὐτοί, υπογράφουν σὲ ὑψηλὸ ποσοστό.

Παρατηρούμε ότι ο βαθμός αλφαριθμητισμού του συνόλου των συμβαλλομένων συμπίπτει με το βαθμό του συνόλου των ναυτικών (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες), ενώ δεν απέχει πολύ από το ποσοστό που επιτυγχάνεται από το σύνολο εκείνων που οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες παραμένουν άγνωστες (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες). Το πρώτο είναι αξιοσημείωτο το δεύτερο όμως είναι εύλογο, εφόσον τα άτομα αυτά αποτελούν σημαντικό τμήμα του δείγματος.

Η εξέλιξη του φαινομένου

Το συνολικό ποσοστό αλφαριθμητισμού (συμβαλλόμενοι και μάρτυρες) σημειώνει αύξηση στα 1754-58, περνώντας από 80,92 % σε 86,75 %. Διατηρείται στα ίδια επίπεδα μέχρι τα 1768 (87,83 % και 87,65 %) και έπειτα υποχωρεί (74,18 %) διατηρώντας πάντως μια σχετική σταθερότητα κατά τις δύο τελευταίες πενταετίες (75,92 %). Ο αλφαριθμητισμός των συμβαλλομένων χαρακτηρίζεται από συνεχείς και απότομες διακυμάνσεις. Το υψηλότερο ποσοστό παρατηρείται στα 1764-68.

Η συνολική εξέλιξη του αλφαριθμητισμού του δείγματος είναι λοιπόν φθίνουσα. Αντίθετα, η εξέλιξη του συνόλου των πράξεων και του αριθμού των δύο δειγμάτων σημειώνει κάποια στασιμότητα, αν όχι ελαφρά κάμψη, κατά τα πρώτα δεκαπέντε χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε (1749-63) δέχεται όμως σημαντικές αυξήσεις μεταξύ 1764 και 1784. Το ποσοστό αύξησης του αριθμού των πράξεων και του αριθμού καθενός από τα δύο δείγματα, το ποσοστό ανανέωσής τους και το ποσοστό της συμμετοχής των ξένων φθάνουν στο υψηλότερο σημείο τους κατά τα έτη 1775-1779.

Κατά την πρώτη περίοδο κυριαρχεί η παρουσία των προεστών και των κληρικών. Κατά τη δεύτερη (1764-84) υπερισχύουν οι ναυτικοί και οι πραγματευτές. Παράλληλα αυξάνει αναλογικά η παρουσία των εργαστηρίων και των μαστόρων. Κατά την ίδια εποχή περιορίζονται οι συμβαλλόμενοι που πραγματοποιούν το συνηθισμένο αριθμό εμφανίσεων (1-2 συμβόλαια). Αλλά ενώ μέχρι τα 1768 οι ανώτερες συχνότητες (6, 7 κλπ. εμφανίσεις) πραγματοποιούνται αποκλειστικά από τους προεστούς, στις δύο τελευταίες πενταετίες οι μεσαίες (σε 3, 4 ή 5 συμβόλαια) και οι πολλαπλασιασμένες πιά ανώτερες συχνότητες πραγματοποιούνται από όλες σχεδόν τις ομάδες: κυρίως από εκείνους που ασκούν —ή είχαν ασκήσει— κάποιο κοινοτικό αξίωμα, όπως προηγουμένως, αλλά και από τους πραγματευτές και τους εργαστηριάρχες. Αυτό γίνεται έντονότερο κατά την τελευταία πενταετία (1780-84).

Τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ πρέπει νὰ τὴ δοῦμε μέσα στὸ παραπάνω πλαίσιο: διογκωνόμενο τὸ δεῖγμα, γίνεται ἀντιπροσωπευτικότερο καὶ αὐτὸ ἔχει σὰν συνέπεια τὴ μείωση τοῦ ποσοστοῦ. Παρατηροῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ μείωση συμπίπτει ἀκριβῶς μετὰ τὴν ὑποχώρηση τῶν τελείως, ἢ σχεδὸν τελείως, ἀλφαριθμητισμένων ομάδων, ὅπως ὁ κλῆρος καὶ οἱ προστοί, μετὰ τὴν ἀνοδο ἄλλων ομάδων κατὰ πλειοψηφία μόνον ἀλφαριθμητισμένων, ὅπως οἱ ἐργαστηριάρηδες, οἱ πραγματευτές, οἱ ναυτικοί, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κατὰ πλειοψηφία ἀναλφάβητων, ὅπως οἱ μάστορες. Ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ δὲν πρέπει νὰ ἀντανακλᾷ μιὰ γενικότερη πραγματικὴ ὑποχώρηση τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ. Ἐχομε ἀντίθετα ἐνδείξεις ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα πολλαπλασιάζεται ἀναλογικὰ ὁ ἀριθμὸς ἀντιτύπων τῶν διδακτικῶν βιβλίων ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀκριβῶς στὶς κατώτερες βαθμίδες τῆς παιδείας (Ψαλτήρι, Ὁκτώηχος, Παιδγωγία)¹⁶.

Ἡ σωστὴ ἐκτίμηση τῶν ἀριθμῶν στοὺς ὁποίους καταλήξαμε δὲν εἶναι δυνατὴ λόγω τῆς ἔλλειψης ἐπεξεργασμένων στοιχείων γιὰ τὸν ἀλφαριθμητισμὸ συγκρίσιμων πληθυσμῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόλυτη θεώρηση τῶν ποσοστῶν πρέπει νὰ γίνῃ μετὰ ἐπιφύλαξη. Εἶναι ἀφενὸς γνωστὸ ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς γραφῆς γινόταν ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσσης καὶ ὅτι τὴν ἀκολουθοῦσε μὲν ἄλλ' ὄχι ὑποχρεωτικά¹⁷. Ἐνα τμήμα λοιπὸν τῶν συμβαλλομένων ποὺ ὑπολογίστηκαν σὰν ἀναλφάβητοι, ἐπειδὴ

16. Σπ. Ἀσδραχάς, «Faits économiques et choix culturels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée orientale au XVIIIe siècle», *Studi Veneziani*, τ. XIII, 1971, σ. 611, πίν. 13 καὶ σ. 613.

17. Βλ. τίς περιπτώσεις ποὺ ἐπισημαίνει, στὰ ζακυνθινὰ συμβόλαια, ὁ Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 115, σημ. 2. Ἐχουν διασωθεῖ συμβόλαια μετὰξὺ γονέων καὶ διδασκάλων, ποὺ προέβλεπαν μόνον τὴ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσσης. Βλ. καὶ Ἑλισ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου, ὁ.π., (ἐκδ. 1881, σ. 10-12 καὶ 13· ἐκδ. 1956, σ. 25-27). Γιὰ τίς μεθόδους διδασκαλίας βλ. καὶ στὸν G. de La Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle*, Παρίσι 1675, σ. 232-233· Pouqueville, *Voyage en Morée, en Constantinople et en Albanie*, Παρίσι, 1805, σελ. 267-270. Πβ. ἀκόμη καὶ γιὰ μεταγενέστερες ἐποχές, Γρ. Ξενοπούλου, *Αὐτογραφία*, [=Ἀπαντα, ὁ.π., τ. Α', σ. 96 κ.ε], ὅπου ἀναφέρεται, ἴσως μετὰ κάποιαν ὑπερβολή, ὅτι τὰ παιδιὰ χρειάζονταν δύο χρόνια γιὰ νὰ μάθουν νὰ διαβάσουν. Περιγραφή τοῦ ἴδιου σχολείου καὶ στὴ Μαργαρίτα Στέφα. Γιὰ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, βλ. Stone, ὁ.π., σ. 89, 98, 114· R. Ghartier - M. M. Comptère.—D. Julia, ὁ.π., σ. 88. F. Furet-J. Ozouf, *Lire et écrire...*, ὁ.π. σ. 88-91, 124, 130 κ.ε. Γιὰ τὰ ἄτομα, ποὺ γνωρίζουν νὰ διαβάσουν ἄλλ' ὄχι καὶ νὰ γράφουν, βλ. F. Furet-J. Ozouf, ὁ.π., σ. 199 κ.ε. Βλ. καὶ σ. 226-227, ὅπου τὸ γράψιμο περιγράφεται σὰν κάτι τὸ φοβερὰ δύσκολο γιὰ κάποιον ποῦχε χάσει τὴν ἱκανότητα νὰ γράφει ἀλλὰ ποὺ διατηρεῖ τὴν ἱκανότητα νὰ διαβάζει ἀνετα. Πβ. σ. 357 τὸ παράδειγμα ἀπὸ M. H. Froeschle (διδ. διατριβὴ 3ου κύκλου, πανεπ. Paris-Sorbonne, Ἰούνιος

δὲν ἤξεραν νὰ ὑπογράψουν, θὰ πρέπει νὰ ἦταν στὴν πραγματικότητα ἡμι-αναλφάβητοι, νὰ γνώριζαν δηλαδὴ τουλάχιστον ἀνάγνωσι. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἴσχυε καὶ γιὰ ἓνα τμῆμα τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ. Ἀφετέρου, οἱ πιὸ εὐνοημένες κατηγορίες, ποὺ ἀποτελοῦν κυρίως τὴν πελατεία τῶν συμβολαιογράφων καὶ εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ πιὸ ἀλφαριθμητικές, ἐπηρεάζουν θετικὰ τὸ μεικτὸ ποσοστὸ. Δυνατότητα γενίκευσης προσφέρεται μόνον ἀπὸ τὴν κατὰ τμηματὶ τοῦ δείγματος σὲ κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ κάθε ομάδας. Ἄν καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέψουμε τὴν ἔστω καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀναλογία μὲ ἀντίστοιχες κοινωνικὲς ομάδες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀμερικῆς, πάλι, μόνη ἡ περίπτωσις τῆς Πρέβεζας δὲ δικαιολογεῖ ἀνενδοίαστους παραλληλισμοὺς καὶ μάλιστα βασιζόμενους σὲ τόσο μικροὺς ἀπολυτοὺς ἀριθμοὺς.

Παρά τίς ἐπιφυλάξεις, ὀφείλουμε νὰ κάνουμε μιὰ ἀριθμητικὴ καὶ μιὰ ποιοτικὴ παρατήρησις σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιπροσωπευτικότητα τοῦ δείγματος. Γιὰ τίς περιόδους 1742 - 44, 1759 - 63, 1764 - 68, 1775 - 79 καὶ 1780 - 84 δουλῆσαμε πάνω σὲ σύνολα (μάρτυρες καὶ συμβαλλόμενοι) 66, 148, 235, 585 καὶ 677 ἀνδρῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπέγραψαν ἀντίστοιχα οἱ 54, 130, 206, 434 καὶ 514. Παραθέτουμε τὰ παράλληλα διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Πρέβεζας στὰ 1740, 1760, 1770 καὶ 1784: 200 οἰκογένειες ἢ 900 ψυχὲς γηγενῶν, στοὺς ὁποίους δὲν συμπεριλαμβάνεται ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ξένων τοῦ «borgo»¹⁸. 1840 ψυχὲς (πληθυσμὸς τοῦ «territorio»)¹⁹. 1834 ψυχὲς²⁰. 918 οἰκογένειες,

---

1976): οἱ κατηγορούμενες γιὰ ἀνάγνωσι γιανσενιστικῶν βιβλίων (1709, Tourettes), μετὰ τοὺς καὶ μιὰ δασκάλα, δὲν ξέρουν νὰ ὑπογράψουν. Βλ. καὶ G. Casanova, *Mémoires 1744-1756*, ἐκδ. Garnier-Flammarion, Παρίσι 1977, σ. 144 καὶ 152: ἡ Χριστίνα διαβάζει πολὺ καλὰ. Δὲν γνωρίζει ὅμως γραφὴ, ὅπως καὶ καμιά ἄλλη κοπέλα στὸ χωριὸ τῆς. Ἐπειδὴ στὴ Βενετία αὐτὸ θὰ ἦταν ἀδιανόητο, γιὰ νὰ μὴ βρεῖσκειται σὲ μειονεκτικὴ θέσις προκειμένου νὰ παντρευτεῖ ἓνα βενετό, ἀποφασίζει καὶ μαθαίνει νὰ γράφει μέσα σὲ λίγες μέρες. Ἡ ταυτόχρονη διδασκαλία γραφῆς καὶ ἀνάγνωσις εἰσάγεται μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο.

18. Γενικὸς Προβλεπτής Antonio Loredan στὸν Δόγη, Ζάκυνθος, 3 Ὀκτωβρίου 1740, σὲ μετάφραση Κ. Δ. Μέρτζιου, *Ἡπειρωτικὰ Σταχυολογήματα*, β.π., σ. 523.

19. Γενικὸς Προβλεπτής Francesco Grimani, *Relazioni storico-politiche delle isole del Mare Jonio, suddite della Serenissima Repubblica di Venezia*, Βενετία 1856, σελ. 50.

20. Σὲ ἀναγραφὴ τοῦ 1770. Ἐπαναλαμβάνουμε τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἀριστείδη Βρέκοση, «Ἡ συνθήκη τῆς 21 Μαρτίου 1800 καὶ τὰ προνόμια τῶν ἡπειρωτικῶν

1786 άνδρες συμπεριλαμβανομένων των άρματολών του Ξηρόμερου²¹.

Διαπιστώνεται εξάλλου ότι ή σύνθεση τής Πρέβεζας, όπως παραδίδεται —σε γενικές γραμμές, είναι αλήθεια— μέσα από τις πηγές, δέν είναι διαφορετική από την εικόνα που αποδεδμεύεται από τη σειρά των συμβολαίων. Για τὸ δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα (1784) μαρτυρεΐται ή διαίρεση των κατοίκων σε γεωργούς, με μικρό εισόδημα εξαιτίας του άμμόδους εδάφους, έργαστηριάρηδες, θαλασσινούς —ναυτικούς και ψαράδες— και μικρό αριθμό βιοτεχνών²². Η συνεχώς αύξανόμενη παρουσία επαγγελματιών που άπαιτούν γνώσεις άνάγνωσης και γραφής άπληχεΐται στους κώδικες από την αύξανόμενη άναλογία των πραγματευτών, των έργαστηριάρηδων, των ναυτικών. Η μόνη διαφορά άνάμεσα στις δύο εικόνες είναι ότι οι ψαράδες που έμφανίζονται στους κώδικες είναι σχεδόν έλάχιστοι. Είναι έπομένως πιθανόν ή συμβολαιογραφική πηγή να μην τονίζει υπερβολικά τὸ πραγματικό ποσοστό άλβαβητισμοῦ του άνδρικοῦ πληθυσμοῦ τής Πρέβεζας.

Ρόδη Σταμούλη

κων πόλεων Πρεβέζης, Πάργας, Βονίτσης και Βουθρωτοῦ», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 3, 1928, σ. 292. Βλ. και παρατηρήσεις του ίδιου, *αὐτ.*, σ. 293-294, σημ. 40.

21. Libro Registro di Lettere pubblici... Eccellentissima Magistratura di Venezia della Com. Extraordinaria e de' rispettivi pubblici Rapresentati, f. 48v - 51v. Άρχειοφυλακείο Λευκάδας. Όφείλω την πληροφορία στον κύριο Σπ. Άσδραχά.

22. Άπό την ίδια βενετική άναφορά. Σχετικά με την οικονομική ζωή και τις άσχολίες των Πρεβεζάνων κατά τον 18ο αιώνα, βλ. Fr. Grimani, *δ.π.*, σ. 50, 51, 57, 60. André Grasset Saint Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant venitiennes du Levant*, Paris, An VIII, σ. 264-268 κ.άλλ. *Voyage en Grèce de Xavier Scrofani, sicilien, fait en 1794 et 1795*, μτφρ. J.F.C. Blanvillain, Παρίσι και Στρασβούργο, έτος IX, τ. 3, σ. 17. Α. Άνδρεάδης, *Περί τής οικονομικής διοικήσεως τής Έπτανήσου επί Βενετοκρατίας*, Άθήνα, 1914, ιδίως τον Προϋπολογισμό του Λεβάντε, Δεκέμβριος 1756, τ. I, σ. 337-346 (ταμείο Άγίας Μαύρας) και τον κατάλογο των προσόδων του ταμείου τής Άγίας Μαύρας, διάταγμα 17 Νοεμβρίου 1787, τ. I, σ. 210-211.